

НОВІ ВІДОМОСТІ ПРО КАЛМИКІВ З АРХІВНИХ ЗІБРАНЬ УКРАЇНИ

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ між народами визначаються і встановлюються не лише на дипломатичному рівні чи за певної спорідненості етносів і культур. Неабияку роль у такій взаємодії відіграє і ряд інших історичних аспектів, що також є не менш важливими у долі кожного з них.

Зв'язки та взаємодія між населенням України і Калмикії мають давнє і глибинне історичне коріння. Найбільш загальновідомими з минувшини є відомості доби козаччини початку XVIII ст. про калмицькі поселення в м. Чугуєві, що на сході України [ЦДІАК України, ф. 1791, 1/13]. Також серед архівних матеріалів збереглося чимало й інших згадок як раніших, так і пізнішого часів, що позначені на кшталт “містяться дані про калмиків” [ЦДІАК України, ф. 59, 1/914]. Лєвова частка оригінальних за походженням документів, що відображають характерні особливості періоду, перебуває у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). Отож, незважаючи навіть на значну віддаленість, у першу чергу в територіальному відношенні, архівні сховища України дають змогу сучасним дослідникам значно збагачувати досвід та історичні студії з вивчення історії Калмикії, а також зв'язки між українським і калмицьким народами.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. Вернадського (далі – ІР НБУВ) серед фондів матеріалів нами було виявлено маловідомі та такі, що не введені до наукового обігу, джерела з історії Калмикії 1-ї половини XIX ст.

Насамперед це рукописні матеріали, що належать Іакову, єпископу Саратовському та Царицинському. Рукописи прєсвященного Іакова (його мирське, тобто світське, ім'я – Йосиф Іванович Вечерков (4.04.1792–20.05.1850) [Лебедев 1910, 2] свого часу допомагали багатьом дослідникам у вивченні історії калмицького народу, а також тим, хто вивчав історію християнської церкви чи проводив краєзнавчі розвідки Саратовської губернії. Його доробки

містили багатий історико-статистичний матеріал, тому популярність такого характеру не була випадковою. Він завжди цікавився історією тієї місцевості, куди закидала його доля і спочатку викладацька, а пізніше церковна служба, адже за фахом був викладачем єврейської мови з церковною історією. Наприклад, під час перебування в Україні, в Єкатеринославській губернії (сучасна Дніпропетровська область), де займав з 1823 р. посаду ректора місцевої семінарії, він зібрав і з часом видав розповіді запорожця Коржа [Лебедев 1910, 2].

Вже у 1832 р. Іаков отримав призначення єпископа в Саратові та Царицині, де й залишався аж до 1847 р. У відповідності до тривалості часу перебування в Саратовській єпархії саме в межах цієї губернії залишалась найбільша збірка його рукописних зібрань.

Особливої уваги заслуговують листи Іакова [ІР НБУВ ф. XIII, № 2204], написані в 1833–1834 рр. Це досить розлоге за характером наведеної інформації джерело, хоча його і слід класифікувати як документ епістолярного жанру, що містить вагомий відсоток суб'єктивної інформації. Все ж необхідно зазначити, що, у зіставленні з історичними фактами та реаліями тієї епохи, викладена ним інформація, роздуми, аналіз урядових указів містять важливий для дослідника матеріал саме як першоджерело.

Вдаючись до описів із життя калмицького народу, автор неодноразово, звертаючи увагу на основну свою місію – хрещення та просвітництво, – робить ремарки стосовно загальної ситуації щодо його побуту та особливостей становища як “неросійської народності” в межах Російської імперії. Слід зазначити, що, враховуючи той момент, що листи повинні мати характер підзвітності до обер-прокурора, якогось надзвичайного офіціозу чи канцеляристських відписок не надто помітно, хіба що видає форма звертання як до високопоставленого чиновника та особистий підпис автора як підлеглого.

Вказуючи охрещену кількість калмиків, Іаков навіть повідомляє імена (до і після прийняття нової віри) тих, хто вдався до цього кроку: “28-го листопада хрещені: діва Аріл, хлопчики Бурсук і Беульден. Аріл названа Варварою, Бурсук Іоанном, а останній Амвросієм” [ІР НБУВ, ф. XIII, №2204, 1б]. У той же час, роблячи помітку на полях про ранню зиму, в тексті зауважує про особливо складне становище калмицького народу, із притаманним йому як доброму християнину співчуттям: “У нас розпочалася зима (дата написання листа 2 жовтня 1833 р. – *Н.Р.*). Поліція розпорядилася вислати калмиків із Саратовської єпархії ”как угрожающей падением идолопоклонству между калмыками”, а голод, посланий Богом, гонить калмиків у Саратовську губернію” [ІР НБУВ, ф. XIII, № 2204, 4 зв.]. Час від часу подає ціни на хліб у порівнянні з минулими періодами: “Хліб житній тут від 280 коп. до 300 коп. за пуд. Народ у місті здоровий. Бідні знаходять допомогу і не надто скаржаться” [ІР НБУВ, ф. XIII, № 2204, 14 зв.], – знову ж таки підкреслюючи насамперед економічне становище простого люду. Неабияким піклуванням Іакова був охоплений процес навчання калмицьких хлопчиків, а також всіляке намагання посприяти появі кваліфікованих перекладів християнської літератури на мову, що побутує серед калмиків-кочівників. Надсилаючи своє прохання до Петербурга, зазначав: “Бажано, щоб ці панове перекладачі виправили недоліки. Бажано, щоби вони взялися перекласти послання до римлян, до розуміння язичників адаптоване, і Псалтир. Тут вчених калмиків немає. Ось чому осмілююсь послати згаданий переклад у Пітер. Перекладачі живуть, як каже Кудрявцев, “С.П. Бурге” в Корпусі Іноземної Колегії” [ІР НБУВ, ф. XIII, № 2204, 14]. До речі, сміливі закиди або легка іронія присутні в багатьох листах єпископа Іакова, вони не схожі на протест, скоріш за все – на очевидну констатацію факту, більш точно підкреслюючи значимість висловленої ним думки чи пропозиції до обер-прокурора Нечаєва.

Повідомлення інших надписувачів, що містяться у зшитку, переважно стосуються особливостей устрою калмицького суспільства (родові зв’язки та їхній вплив на управління народом), а також розкривають

особливості індивідуальних рішень калмицької верхівки (володарів) у процесі ідеологічної боротьби масового охрещення населення.

Архівний документ, представлений листами єпископа Іакова, міститься у зшитку, вони написані на папері майже квадратної форми з тисненим гербом. Почерк автора досить розбірливий, за винятком інколи тільки тих уривків, що дописувалися дрібнішими літерами до низу сторінки чи на полях. Аркуші найчастіше подвійні, списані з обох боків. Завжди присутні автограф і дата написання. Серед автографів є й листи, написані не ним, а скоріше одним із секретарів (переважно сухого офіційного змісту), певною поміченою різницею є та особливість, що власні листи підписував як “єпископ Саратовський”, а писані помічником – “Саратовський і Царицинський”.

Серед всієї цієї маси бездоганих і акуратних послань міститься й таке, де сам автор намагався зробити недоступним прочитання написаного, густо замальовуючи літери. Все ж вдалося зрозуміти, що в тому епізоді він скаржить на Муромцева (високий посадовець), який діє у власних інтересах і таким чином підтримує релігійний розкол, що суперечить інтересам діяльності єпископа. Втім, наприкінці Іаков зауважує Нечаєву: “У мене тільки з Вами відверта розмова для Ваших обміркувань у справі Божій” [ІР НБУВ, ф. XIII, № 2204, 46 зв.].

Додатком правлять і копії листів Кудрявцева і Жижене Хапчинової, що надсилалися обер-прокурору Нечаєву та начальнику Кавказької області Вельямінову в оригіналі, а натомість робилися копії і підшивалися поміж листів самого єпископа. Тут також можна помітити невідповідність: у копіях адресат зазначена як Хапчинова, а в листах єпископа вона – Хапчакінова. Можливо, це через те, що у деяких випадках є позначки рукою переписувача “з копії копія” [ІР НБУВ, ф. XIII, № 2204, 31], це могло певним чином перекручувати й інформаційну сторону самих листів.

Враховуючи всю складність процесу зберігання писемного джерела та його давність, а також описи дослідників стосовно первісного місцезнаходження, нас цікавила, без сумніву, й оригінальність цього

документа, не враховуючи зазначеного на ньому напису архівних працівників. Тому ми звернулися до пошуку інших джерел, що своїм походженням могли б максимально засвідчити руку самого автора. Серед віднайдених матеріалів таким документом стала “Инструкция Викарию Саратовской епархии, Епископу Волгскому” [ІР НБУВ, ф. ДА 683 Л (муз. 562), № 105, 47 зв.; Лебедев 1916, 308], що міститься в зібраннях церковно-археологічного музею (далі – ЦАМ) і підписана у квітні 1850 р. автографами п'ятих духовних осіб високого сану. Серед них й автограф Іакова, на той час вже архієпископа Нижньгородського. Він повністю відповідає почерку, яким написані вищезазначені листи. Отож правомірним буде твердження про їхню оригінальність.

Ще одним документом, що належить авторству єпископа Іакова, є його робота про сектантські монастирі в Саратовській губернії [ІР НБУВ, ф. XIII, №2367]. Крім того, вказане архівне джерело широко характеризує всі великі монастирі по Саратовській єпархії, досить великому регіону, подає нам не тільки картину загальноісторичного характеру, а й описові, статистичні та узагальнюючі висновки. Все ж якщо враховувати досвід порівняльного зіставлення почерку єпископа, то слід зауважити, що, на відміну від вказаної інформації про те, що це оригінал, тут варто враховувати деякі моменти. Неозброєним оком видно, що аркуші 1 та 2 – це прохання єпископа до невідомого графа (не вказане ім'я) опублікувати цю працю “як матеріал, що може згодитися для історії російської церкви” [ІР НБУВ, ф. XIII, №2367, 1] та каліграфічно введена назва. Сама праця написана схожим за каліграфією, та все ж іншим почерком. Втім, варто взяти до уваги і той момент, що, можливо, вказівка на оригінал стосується виключно авторства тексту цієї “записки”, а не руки того, хто її писав.

З відомих друкованих праць і статей ще минулого століття стає зрозуміло, що єпископ Іаков залишив по собі надзвичайно велику спадщину (він був не тільки створювачем, а й збирачем стародруків, рукописів та іншого виду історичних пам'яток). Вона є цінною в першу чергу як історичне джерело з огляду не тільки на те, що було створена сучасником подій минулого, а й

тому що вражає своєю досконалістю викладу та широким аспектом проблем, а також освіченістю та обізнаністю автора. Цим користувалися багато дослідників історії ще середини позаминого століття. Таку особливість відзначає і дослідник рукописної спадщини Іакова викладач Саратовської духовної семінарії початку ХХ ст. Олександр Олександрович Лебедев [Лебедев 1909, 3].

О. Лебедев у своїх описах рукописів вказував, що, наприклад, матеріали про біглопоповську секту повинні були перебувати в Нижньгородській семінарії [Лебедев 1910, 7], там же мали зберігатися й листи. Наскільки це було очевидним – невідомо. У своїй роботі автор вказує на те, що за довідками звертався в ті установи, де вони теоретично мали бути на зберіганні, сам же достеменно не перевіряв факту перебування на місцях вказаних рукописів. Частково дані були почерпнуті дослідником з тогочасних друкованих видань (переважно періодичних). При цьому вказує на випадки “появи рукопису, відомого лише в одному екземплярі, відразу у двох зібраннях” [Лебедев 1910, 8]. Крім того, відомо, що за описом 1904 р. із Саратовської консисторії зникло до 5000 документів [Здравомыслов 1906, 56], а там також були матеріали із зібрань єпископа Іакова.

Що стосується особи дослідника, то ми зробили певне уточнення його повного імені. Це пов'язано з такою цікавою обставиною, що приблизно в той же час у зазначеній семінарії працювали на різних посадах ще два Олександрі Лебедеви (Якович та Михайлович; перший мав духовний сан протоієрея, другий – ієрея). До того ж серед сучасних дослідників ім'я по батькові “нашого” Лебедева не згадується, вказується лишень, що він був учнем відомого історика та дослідника минувшини, професора Київської духовної академії Миколи Івановича Петрова [Крайній 2001, 57].

Важливим доповненням буде згадка й про те, що О. Лебедев, крім роботи над описами рукописів Саратова та губернії, є автором видання “Рукописи церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии”, що вийшло друком 1916 р. у м. Саратові.

Простежити зв'язки О. Лебедева з Київською семінарією дозволили листи,

написані ним до Федора Івановича Титова влітку 1912 р. (на той час Ф.І. Титов – член академічного правління академії). З них стає зрозуміло, що навчався він у Києві і періодично приїздив в Україну. За свою роботу над книгою спочатку просив 200 рублів, а потім відмовився від плати, а прохав 200 авторських екземплярів. Також поставив перед замовником питання: “Що потрібно зробити для мого твору, щоб представити його у вигляді магістерської дисертації? Як ви порадите формулювати тему?” [ІР НБУВ, ф. 175, №660, 2]. З усього видно, що автор цих рядків намагався продовжувати здобувати освіту.

Знайдений епістолярій також не дав змогу встановити повне ім'я Лебедева. Джерелом для уточнення став лишень віднайдений список його наукових робіт, виданих і тих, що ще тільки готувалися до друку [ІР НБУВ, ф. 175, №1646], серед них і вищезгадана робота.

Таким чином, можна стверджувати і про той факт, що О. Лебедев продовжив справу свого наставника М. Петрова і зробив великий внесок у створення описів збережених рукописних пам'яток. Не забував Олександр Олександрович і про

історію калмицького народу, як і єпископ Іаков, чийм бібліографом він, по суті, був, видавши в Казані збірку матеріалів для їхньої історії [Лебедев 1910].

Отже, розглянуті документи з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського дають цілковиту можливість розширити коло досліджень з історичного минулого калмицького народу, а також збагатити інформацію та відомості про збирачів та дослідників цих джерел. Важливими є повідомлення про вказівки керівництва та про реакцію на них місцевої влади, як світської, так і духовної, а також про результати впливу таких повідомлень безпосередньо на тих, кого ці розпорядження стосувалися. Ми отримуємо змогу більш деталізувати окремі події, явища та соціально-культурні процеси періоду першої половини ХІХ ст., керуючись оригінальними архівними матеріалами. Така можливість дає змогу дослідити всю складність взаємопов'язаних історичних процесів на теренах Російської імперії, деталізувати та виокремити особливості, що наблизить історика до вивчення складних та маловідомих лакун минулого.

ЛІТЕРАТУРА

- Инструкция Викарию Саратовской Епархии, Епископу Волгскому // ИР НБУВ. – Ф. ДА 683 Л (муз. 562), № 105. – Л. 44–47.
- Имеются сведения о калмиках. 1742 г. // ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Д. 914. – Л. 37.
- Записка о беглопоповской секте в Саратовской губернии, составленная епископом Саратовским Иаковом с предпроводительным письмом на имя [...] графа. 19 марта 184[3] года. Оригиналы // ИР НБУВ. – Ф. XIII, 2367. – 36 л.
- Лебедев Александр Александрович. 1. Список научных работ. Приложение: конверт // ИР НБУВ. – Ф. 175, № 1646. – 4 л.
- Лебедев Александр – [Титову] Федору Ивановичу. Письмо из Саратова в [Киев] 8 июля 1912 г. // ИР НБУВ. – Ф. 175, № 659. – 2 л.
- Лебедев Александр – [Титову] Федору Ивановичу. Письмо из Саратова в [Киев] 27 августа 1912 г. // ИР НБУВ. – Ф. 175, № 660. – 2 л.
- Письма епископа Саратовского Иакова на имя [обер-прокурора Синода Нечаева Степана Дмитриевича] и записка о раскольниках и о принятии христианства калмыками с приложением писем [Кудрявцева и Хапчиновой по этим вопросам]. Оригиналы, копии и списки // ИР НБУВ. – Ф. XIII, № 2204. – 99 л.
- Челобитье из города Белгорода от генерала Ивана Кольцова-Массальского в г. Чугуев воеводе Матвею Кирилловичу о розыске бежавших калмыков // ЦДІАК України. – Ф. 1791. – Оп. 1. – Ед.хр. 13. – Л. 1–17.
- Здравомыслов К.Я. Архив и библиотека Святейшего синода и консисторские архивы.* Санкт-Петербург, 1906.
- Каталог збережених пам'яток Київського церковно-археологічного музею (1872–1922 рр.)** / Колектив авторів. Київ, 2002.
- Крайній К.К.* Київське Церковно-історичне та археологічне товариство 1872–1920. Спецвипуск 1 // *Лаврський альманах.* Вип. 4. Київ, 2001.
- Лебедев А.* **Материалы для истории калмыков.** Казань, 1910.
- Лебедев А.* **Рукописи Братства Святого Креста в Саратове.** [Саратов, 1910].
- Лебедев А.* **Рукописи церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии.** Т. 1. Саратов, 1916.
- Лебедев А.* **Рукописные собрания в Саратове.** (Печатано десять екземплярів). Саратов, 1909.
- Петров Н.* **Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной Академии.** Составил Н. Петров. Вып. I. Киев, 1875.